

Over de hardnekkige aanwezigheid van het christendom

UTRECHTSE STUDIES
XXIII

Onder redactie van

Marcel Barnard [PThU], Frank Bosman [TiU], Arie Molendijk [RUG],

Marcel Sarot [TiU], Freek van der Steen [Parthenon],

Archibald van Wieringen [TiU]

*Over de hardnekkige aanwezigheid
van het christendom*

Samuel Goyvaerts

Kees de Groot

Jos Pieper

(red.)

 Parthenon

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2020 S. Goyvaerts, C.N. de Groot, J. Pieper | Uitgeverij Parthenon
Alle rechten voorbehouden.

OMSLAGONTWERP: Studio Jan de Boer
ISBN | EAN: 978 90 83046 440

Voorwoord	7
1. Verborgen aanwezigheid, een inleiding KEES DE GROOT	9
<i>I. Het christendom verdwijnt</i>	
2. De marginalisering van de geïnstitutionaliseerde religie aan de hand van het Nederlandse katholicisme STEFAN GÄRTNER	22
3. Van God los... Religieuze en spirituele coping in verandering MARINUS VAN UDEN & HESSEL ZONDAG	44
<i>II. Het christendom inspireert</i>	
4. De excarnatie voorbij. Over de blijvende relevantie van de lichamelijke dimensie van de liturgie SAMUEL GOYVAERTS	66
5. Christelijke wijsheid als bron van inspiratie in een seculiere tijd PETER JONKERS	83
6. Zingeving in de zorg. Hoe kan het christendom een bijdrage leveren? JOS PIEPER	100
<i>III. Het christendom verschijnt</i>	
7. Dialogische ruimte. Een narratieve benadering van de spiritualiteit in de zorg WILLEM MARIE SPEELMAN	120
8. Geestelijke verzorging onder de loep. Elementen van zingeving en levensbeschouwing als aanknopingspunt voor de christelijke traditie? SJAAK KÖRVER, ERIC BRAS & MARTIN WALTON	140
9. Katholiciteit in jonge gezinnen TOKE ELSHOF	157
10. Zouden we nu niet eindelijk een keer proberen waarachtig kerk te zijn? Een alternatieve visie ERIK BORGMAN	175
Over de auteurs	184

Voorwoord

In de periode na 1960 raakt het religieuze landschap in Nederland versneld in beweging. Diverse interfererende golven vallen te onderscheiden. De secularisering zet zich door, geloof wordt individueler vormgegeven, orthodoxe groeperingen hebben aantrekkingskracht, spiritualiteit binnen de kerken verplaatst zich buiten de kerkmuren, het persoonlijk geloof combineert elementen uit verschillende tradities, geloofservaring is belangrijker dan doctrine, enzovoort. Wat betekent dit voor de plaats van het christendom in de samenleving? Ook auteurs die zich niet gelovig noemen, stellen deze vraag. Zo is er de journalist Yvonne Zonderop, ex-katholiek, wier boek over de verrassende comeback van religie vooral de breed gedeelde onkunde over religie aankaart en is er de politicus Thierry Baudet die ervoor pleit het cultuurchristendom te koesteren, zonder het geloof te omarmen.¹ Beiden houden de kerk op een afstand, maar bekritisieren de onverschilligheid waarmee in Nederland met de christelijke erfenis wordt omgegaan. Ze zien, of bepleiten, revitalisering van een christendom dat in de publieke opinie veelal als dood en begraven gold.

Was het doodsbbericht voorbarig? Moeten we voorzichtiger van transformatie spreken in plaats van secularisatie? De voorgeschiedenis van deze bundel begon met deze vraag van een groep onderzoekers, verbonden aan de theologische faculteit van de Tilburg University. We richtten ons met name op de grootste godsdienstige groepering in Nederland: het (rooms)-katholicisme. De vraag was: het katholicisme verandert van vorm, maar welke gestalten neemt het aan? Op welke manier, expliciet dan wel impliciet, heeft het katholicisme nog betekenis voor de individuele mens en de samenleving. Over het onderzoek werd gerapporteerd in de gebruikelijke wetenschappelijke tijdschriften en monografieën en in drie gezamenlijke publicaties.² Toen de bevindingen op een studiedag werden samengebracht

[7]

---

¹ Y. Zonderop, *Ongelofelijk. Over de verrassende comeback van religie* (Amsterdam: Prometheus, 2018). G. Valk, "God is rechts", *NRC Handelsblad*, 3 augustus 2019.

² K. de Groot, J. Pieper en W. Putman, red., *Zelfzorgen voor je ziel. De actualiteit van christelijke spirituele centra* (Almere: Parthenon, 2013); S. Hellemans en P. Jonkers, red., *A Catholic minority church in a world of seekers* (Washington, D.C.: The Council for Research in Values and Philosophy, 2015); P. Jonkers en S. Hellemans, red., *Envisioning futures for the Catholic Church* (Washington DC: Council for Research in Values and Philosophy, 2018).

was bij aanvang het perspectief: terwijl het katholicisme verder verbreekt, blijven mensen op zoek naar zin. Hoe kan de christelijke, in casu katholieke, traditie bijdragen aan die zoektocht en antwoorden bieden, maar ook: hoe laat die zoektocht zelf iets zien van (christelijke) religiositeit? Onze conclusie was: soms komen we het (katholieke) christendom niet meer tegen, soms kan het expliciet inspireren en soms verschijnt het impliciet in hedendaagse verhalen van mensen, bijvoorbeeld in de zorg en in het onderwijs.

We danken Heleen Robben, Arend Smilde en Niek Kalkman voor hun bijdrage aan de redactie van deze studie. Ook danken we de redactieleden van de Utrechtse Studies voor hun grondige lezing van het manuscript.

Samuel Goyvaerts, Kees de Groot en Jos Pieper

1. Verborgen aanwezigheid, een inleiding

Gij die Koning zijt, dit en dat, wat niet al,
ja ja, kom er eens om,
Gij weet waarom het is, ik niet.
Dat Koninkrijk van U, weet U wel, wordt dat nog wat?
Uit: Gerard Reve, *Grafte Blauwhuis*.

KEES DE GROOT

[9]

“Wat denkt u van de westerse beschaving?” vroeg een Britse journalist aan Mahatma Gandhi. Gandhi: “Ik denk dat dat een goed idee zou zijn.” Deze helaas apocriefe anekdote haalt de pretentie onderuit dat er zoiets als een westerse beschaving zou bestaan en verlegt de aandacht naar het beschavingsproject als ideaal.³ Ongeveer zo zou je ook de vraag “Waar blijft het christendom?” kunnen opvatten: komt er nog wat van? En inderdaad appelleren de opstellen in deze bundel voor een deel aan de hoop, soms grenzend aan wanhoop, dat er iets terecht komt van het christendom in Nederland omdat dat van grote waarde wordt geacht.

Teloorgang of terugkeer?

In eerste instantie vloeit de vraag echter voort uit de impressie dat er rond deze rivierendelta van Schelde, Maas en Rijn maar weinig overgebleven lijkt te zijn van het reëel bestaande christelijk geloof. Wat is er gebeurd met het christendom? Wat blijft er van over? Het is niet meer zoals het was en dat geldt als een probleem: secularisatie, de oude kwestie. Sinds de media weer behoorlijk veel aandacht besteden aan religie, cultuuruitingen meer vrijelijk verwijzen naar geloof, inclusief het christelijke, en het behoud van religieus

---

³ G. O'Toole, “What Do You Think of Western Civilization?” ‘I Think It Would Be a Good Idea”, *Quote Investigator*, www.quoteinvestigator.com/2013/04/23/good-idea, geraadpleegd 11 april 2019.

erfgoed – van kathedraal tot Sinterklaas – wat hoger op de agenda is komen te staan, heeft de zienswijze dat religie op het punt van uitsterven staat, veel van haar geloofwaardigheid verloren. Wereldwijd tiert het christendom welig, en de ervaring leert dat van Nigeria tot Zuid-Korea moderniteit en geloof in de praktijk uitstekend samengaan. Maar toch: dat er in deze contreien de afgelopen halve eeuw een enorme kaalslag heeft plaatsgevonden in de georganiseerde christelijke religie is onmiskenbaar. Kerkgebouwen worden in recordtempo afgestoten, de aandacht voor godsdienst op scholen en in zorginstellingen verpulvert en kerkelijke christenen worden soms gezien als wandelende anachronismen.

[10] Hierop wordt vanuit religieuze kring soms wat erg snel gereageerd met frasen als “Maar gelukkig zoeken mensen nog wel naar zin en dan kan het christendom vervolgens iets betekenen.” Zo’n reactie doet denken aan de patiënt tot wie niet helemaal lijkt door te dringen dat zijn of haar toestand ernstig of zelfs terminaal is. Bovendien getuigt een pleidooi voor een christelijk aanbod op de markt voor zingeving en spiritualiteit evenzeer van de erosie van het geïnstitutionaliseerde christendom dat juist gebouwd was op vanzelfsprekende verplichtingen voor wat deelname, geloof en lidmaatschap betreft. En dan zwijgen we nog over de logica van de markt die hiermee wordt binnengehaald.

De moderniteit van het christendom

Aan de vanzelfsprekendheid van het christendom is in de negentiende en twintigste eeuw hard gewerkt. Samenlevingen moderniseerden en het christendom moderniseerde mee. Gedreven door de industrialisering van de economie en de opbouw van de natiestaat begon de opmars van een bepaalde structurering van menselijke betrekkingen: de hiërarchische massaorganisatie.⁴ Mensen werden bijeengebracht in omvangrijke, gelaagde en geordende verbanden zoals scholen, bedrijven en vakbonden. Gehuwde vrouwen werden, in Nederland meer dan in België, uitgesloten van betaalde arbeid buitenshuis en ertoe bewogen om huisvrouw te zijn. Voor mannen en vrouwen ging het structurele moderniseringsproces gepaard met een culturele verandering: het leverde identiteiten op. Ze werden massaal ‘leer-

---

⁴ S. Hellemans, *Strijd om de moderniteit: Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*, KADOC-studies (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1990).

lingen', 'arbeiders', 'werknemers' en 'huisvrouwen'. En 'kerkleden', want ook kerken gingen zich op solide-moderne wijze organiseren. Ook hier, net als in de fabriek, werd erop aangedrongen dat men geregistreerd en op gezette tijden actief aanwezig was. Ook zoets ongrijpbaars als geloof werd eerst in toenemende mate een collectie uitspraken die via de catechismus werd verbreed, waarna een enquêteur vervolgens kon nagaan in hoeverre er mee werd ingestemd.⁵

Secularisatietheorieën brengen de verbrokkeling van religieuze regimes in verband met moderniseringsprocessen, en inderdaad houdt, althans in Europa, de graad van modernisering veelal gelijke tred met de afnemende invloed van de geïnstitutionaliseerde godsdienst. Daarbij raakt dan gemakkelijk uit het zicht dat modernisering eerder juist leidde tot de versterking van die regimes. Nu het moderniseringsproces sinds de tweede helft van de twintigste eeuw in een nieuwe fase is geraakt, manifesteert religie zich op een andere wijze. De Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman (1925-2017) noemde die nieuwe fase *liquid modernity*, tegenover de *solid modernity* die eraan voorafgaat.⁶ In deze late, of vloeibare, moderniteit zijn de mobiliteit van individuen en het tempo van veranderingen toegenomen en de stabiliteit van sociale instituties afgenomen. Niet langer is het aandeel in het productieproces, maar het consumptiepatroon en de leefstijl, bepalend voor iemands sociale positie. Fluïde netwerken vervangen de robuuste massaorganisaties. Identiteit ligt minder vast, maar wordt opgebouwd en verbouwd in een project dat een leven lang kan duren.⁷ De flexibele mens wordt uitgedaagd om zichzelf aan te passen aan wisselende omstandigheden, proactief en gepassioneerd.⁸ De verschillen met de verwachtingen ten aanzien van de arbeider én de kerkganger van weleer zijn duidelijk: die moesten juist hun plaats kennen, loyaliteit betrachten en volzaam zijn.

Ook de religieuze sfeer vertoont nu trekken van deze vloeibare moderniteit. Levensovertuigingen en deelname aan rituele samenkomsten wor-

[11]

---

⁵ C. Dols, *Fact Factory. Sociological expertise and episcopal decision making in the Netherlands, 1946-1972* (Nijmegen: Radboud Universiteit, 2014).

⁶ Z. Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity Press, 2000).

⁷ A. Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and society in the late modern age* (Cambridge: Polity Press, 1991).

⁸ R. Sennett, *The Corrosion of Character. The personal consequences of work in the new capitalism* (New York London: W.W. Norton, 1998).

den een kwestie van keuze. Nieuwe religieuze verbanden zijn losser opgezet als netwerken of ondernemingen. Eerder dan van een gezindte waar je toe behoort, is er sprake van spiritualiteit die je beleeft. In dit verband wordt wel geschermd met de these dat er een spirituele revolutie aan de gang zou zijn: religies die het leven beoogden te conformeren aan strikte voorschriften van buitenaf maken plaats voor persoonlijke spiritualiteit die is bevrijd van heerschappij door anderen.⁹ Maar ook de organisatie, praktisering, bestudering en beleving van spiritualiteit zijn sociaal ingebed. Het bevrijdingsverhaal van ‘niet meer religieus, maar wel spiritueel’ maskeert dat ook het accent op beleving sociaal wordt gestuurd, maar nu via media en marketing. De opdracht om te genieten, de aanbeveling om bijzondere ervaringen op te doen en de aansporing er bewust voor te kiezen je authentieke zelf te zijn – ze zijn alom aanwezig in en gekleurd door de vloeibare moderniteit.

[12]

De secularisatiethese en de stelling dat er een spirituele revolutie aan de gang is wuiven we hier niet weg, maar wij onderzochten hoe christendom, kerk en geloof transformeren, leiden tot nieuwe initiatieven en opnieuw worden ontdekt. Centraal in dit boek staat het katholicisme, het onoverzichtelijke samenstel van onderlinge verhoudingen binnen de invloedssfeer van de katholieke traditie en daarbinnen de rooms-katholieke kerk, de omvangrijkste denominatie in Nederland. Het gaat hier dus vooral, maar zeker niet alleen, om mensen, organisaties en instituties die op een of andere wijze katholiek zijn of zijn geweest. In dit spoor beproeven de auteurs van dit boek theologische perspectieven, christelijke wijsheidstradities en spirituele benaderingen om hedendaagse ritualiteit te duiden, sociale kwesties te verdiepen, en te verstaan wat besloten ligt in levensverhalen van ouderen van basisschoolleerlingen en gesprekspartners van geestelijk verzorgers.

Geworstel

Waar blijft het christendom in deze vloeibare moderniteit? Allereerst zien we geworstel, zowel op institutioneel als op individueel niveau. In het eerste deel beschrijft praktisch-theoloog Stefan Gärtner aan de hand van bestaand onderzoeksmateriaal hoe de rooms-katholieke kerk in Nederland

---

⁹ P. Heelas en L. Woodhead, *The Spiritual Revolution. Why religion is giving way to spirituality* (Malden: Blackwell, 2005).

sinds de jaren zestig aan het instorten is. Het is niet geheel verwonderlijk, stelt hij, dat de verbondenheid met een geïnstitutionaliseerde religie afneemt. In de late moderniteit kun je verwachten dat instemming met centrale geloofsuitspraken afneemt, dat mensen zich niet laten verplichten tot deelname, en dat kerkelijk lidmaatschap afneemt. Toch valt het rappe tempo van het rooms-katholieke verval in Nederland op. Gärtner oppert dat het instituut zelf de afbraak heeft bevorderd en verdiept zich in twee uiteenlopende casussen: de omvorming van de theologische opleidingen en het plegen en verzwijgen van seksueel geweld.

Vervolgens gaat de blik naar het individu. Hoe mensen het in het leven uithouden is vanouds religieus gekleurd geweest: met offers en gebeden, verzuchtingen en klaagzangen, symbolische voorstellingen en rituele handelingen. De godsdienstpsychologen Rien van Uden en Hessel Zondag legden aan bijna duizend tamelijk religieus of spiritueel geïnteresseerde personen een lijstje voor met vragen over de manier waarop zij problemen verwerken en ermee omgaan. De onderzoekers waren vooral geïnteresseerd in de verhouding tussen manieren waarbij vrijelijk naar iets heiligs wordt gezocht ('spiritueel' genoemd), en die waarbij ook de toenadering tot een persoonlijke God aan de orde is ('religieus' genoemd). De christelijke traditie van het vinden van troost en bemoediging vonden ze impliciet terug in een houding van ontvankelijkheid en expliciet in godsvertrouwen. Daarnaast vonden ze ook een meditatieve omgang met problemen die niet leek samen te hangen met kerkelijke betrokkenheid. Er wordt dus rust gevonden zowel met als zonder goddelijke bijstand, maar de auteurs vermoeden dat de laatste variant gangbaarder wordt.

[13]

Nieuw en oud aanbod

Kan het christendom iets betekenen in deze seculiere tijd? Drie auteurs suggereren dat er uit de eigen bronnen veel waardevols is te putten waarvan juist vandaag de dag nood is. Wellicht beantwoorden zij zo aan de profienschets die Jezus ooit voor een Schriftgeleerde opstelde: "Zo lijkt iedere Schriftgeleerde die leerling in het koninkrijk van de hemel is geworden op een huismeester die uit zijn voorraadmaterie nieuwe en oude dingen tevoorschijn haalt." (Matteüs 13:52). De Canadese filosoof Charles Taylor betoogde dat de westerse cultuur aan verwaarlozing van het lichamelijke lijdt, wat vooral te wijten zou zijn aan de Reformatie en de Verlichting. Die stelden

immers de Schrift en de Rede centraal, terwijl eertijds in de christelijke traditie lichaam, ritueel en emotie minstens zo belangrijk waren. De liturgiewetenschapper Samuel Goyvaerts laat zien hoe in twee uiteenlopende contexten een geheel andere weg wordt ingeslagen. Het eerste voorbeeld is de neopaganistische viering van het midwinterfeest die in kleine kring aan populariteit wint, het tweede de comeback van de eucharistieviering zoals die eruitzag voor deze werd hervormd volgens de richtlijnen van het Tweede Vaticaans Concilie. In deze, nu 'buitengewone', ritus worden wijwateren wierookvat aanmerkelijk frequenter aangesproken, wordt er volop gebogen en gezongen, en klopt men zich veelvuldig op de borst en bekruipt men zich, hetgeen tezamen bijdraagt aan een plechtige sfeer. Vergeleken met de rol van de priester is die van de geloofsgemeenschap echter zeer beperkt. Teruggrijpend op de Liturgische Beweging uit de jaren zestig betoogt Goyvaerts dat voorgangers en gelovigen in de gewone ritus meer werk maken van de kunst van het vieren.

Eveneens tegen de achtergrond van de beschouwingen van Taylor en geestverwante auteurs stelt filosoof Peter Jonkers de vraag hoe de christelijke wijsheidstraditie van belang kan zijn in een tijd waarin het christendom niet langer het centrale referentiepunt is. Hij meent dat deze traditie kan inspireren, ook in een tijd waarin religieuze systemen veel van hun geloofwaardigheid hebben verloren, juist omdat het om wijsheid gaat: van menselijke herkomst, bestemd voor allen, richtinggevend, maar niet samenvallend met een of ander concreet voorschrift. In een pluralistische samenleving kan christelijke wijsheid seculiere wijsheid verdiepen en radicaliseren. Een voorbeeld daarvan is de katholieke sociale leer. Ook seculiere mensen waarderen de principes hiervan en de wijze waarop individuen en groeperingen deze op plaatselijk niveau in praktijk brengen door hun verantwoordelijkheid te nemen voor het algemeen welzijn.

In de wereld van de zorg wordt tegenwoordig veel aandacht gevraagd voor zingeving. Wat daar precies onder wordt verstaan is niet altijd duidelijk. Godsdienstpsycholoog Jos Pieper nam de onderzoeksliteratuur door en stelt vast dat religie en spiritualiteit belangrijke bronnen van zingeving zijn. Het christendom zou dan ook een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de wijze waarop mensen die gezondheidszorg of maatschappelijke ondersteuning ontvangen met problemen omgaan. Het christendom – in al zijn affectieve, cognitieve, handelings- en sociale dimensies – troost en zet ertoe

aan om naar de ander om te zien, biedt ervaringen van verbondenheid, rituelen, symbolen en een sociaal netwerk. Velen hebben echter geen contact met een plaatselijke parochie. Zouden geestelijk verzorgers die in de wijk actief zijn dit enigszins kunnen ondervangen door spirituele zorg aan huis te bieden? Dat staat te bezien.

Waarneming

In het derde deel wordt betoogd dat theologen hun waarneming moeten verscherpen en goed moeten luisteren. De geestelijk verzorger hoeft in ieder geval niet God te bezorgen, zo stelt theoloog Willem Marie Speelman, want Hij is er al, al dan niet bij name genoemd. Aan de hand van twee gesprekken met bewoners van een zorginstelling laat hij zien hoe mensen werken aan herstel van het zelf door een verhaal te vertellen – vooral aan zichzelf. Daarin komt naar voren dat ze hun leven niet in de hand hebben. Ook als God daarbij niet ter sprake komt, is de geestelijk verzorger in zo'n gesprek theologisch actief. Als behoedzame luisteraar houdt de geestelijk verzorger de ruimte open waarin mensen zich met het mysterie van het bestaan pogen te verzoenen.

[15]

Het levensbeschouwelijke of spirituele van zo'n gesprek benoemen, gebeurt volgens Sjaak Körver, Eric Bras en Martin Walton veel te weinig. Hoewel in dat spirituele nu juist het specifieke van geestelijke verzorging ligt, is nauwelijks bekend welke interventies geestelijk verzorgers wat dit betreft plegen en hoe deze uitpakken. Een onderzoeksproject is van start gegaan waarin nauwkeurig wordt geanalyseerd wat het nu eigenlijk is dat geestelijk verzorgers doen. Een casus van een serie gesprekken met een patiënt die wacht op een niertransplantatie laat zien hoe mensen zoeken naar zin, samenhang en inbedding in een groter geheel. De geestelijk verzorger helpt dit proces te beschrijven en te duiden. Op hoop van zegen.

In de wereld van het onderwijs duikt het christendom op onverwachte wijze op. Theologe Toke Elshof interviewde 44 ouders met kinderen op een katholieke basisschool. Zelf zijn ze protestant, katholiek of islamitisch, sommigen religieus betrokken, anderen niet. Juist de ouders die niet vertrouwd zijn met godsdienstige verhalen, gebruiken en rituelen verwachten van de school dat die de kinderen enige religieuze geletterdheid bijbrengt. Er blijkt een waardering voor en gehechtheid aan de katholieke school, niet als een reservaat voor een religieuze minderheid, maar als een gemeenschap waar

velen welkom zijn en waar aandacht is voor de dialoog tussen diverse godsdiensten en levensbeschouwingen. Deze veelal impliciete visie blijkt goed aan te sluiten bij de officiële rooms-katholieke visie op het onderwijs.

De bundel sluit af met een alternatieve visie van de theoloog Erik Borgman. Deze vertrekt niet van de antropologische veronderstelling van de mens als zin zoekend wezen, maar van de theologische premisse dat wij niet anders *kunnen* dan ons door iets anders (God) te laten bepalen dan door onszelf. Vanuit dit perspectief gaat hij in op de gewenste kerkelijke omgang met de vreemdeling en de arme.

In liquidatie

[16] Modernisering betekent niet het einde van het christendom, maar zorgt wel voor transformatie. Zygmunt Bauman zelf ziet religie vooral als een tegenbeweging. Het terugtrekken op het eigen erf, de afsluiting van de buitenwereld en het uit de weg gaan van de dialoog waar Gärtner over spreekt, lijken op de fundamentalistische houding die Bauman wereldwijd in religieuze kring ziet als een begrijpelijke reactie op de overvloed aan keuzes. Een sterke gehechtheid aan de eigen overtuiging en eigen gemeenschap bevrijdt in elk geval van de last om voortdurend te moeten wikken en wegen.¹⁰ Dit is echter niet de enige wijze waarop het christendom zich in de vloeibare moderniteit manifesteert. Het beweegt ook met de stroom mee.

Binnen het christendom is meer aandacht gekomen voor persoonlijke beleving, wordt het belang van de individuele keuze erkend en verzachten de grenzen tussen gezindten, met andere religies en spirituele stromingen. Dat gebeurt zowel in rechtzinnige als in vrijzinnige kring. En in beide kringen wordt soms een solide-moderne, bureaucratisch-institutionele, attitude aangenomen om te voorkomen dat op deze wijze de traditie vervluchtigt.

Deïstitutionalisering impliceert ook dat de brokstukken elders terecht komen: kerkgebouwen die een nieuwe bestemming krijgen, ziekenhuispastores die los van de kerk gaan functioneren, theologen die werkzaam raken aan instellingen voor geesteswetenschappen of humanistiek. Wellicht laat deze transformatie van het christendom zich het beste duiden naar analogie van een bedrijf dat in liquidatie is.¹¹ Wanneer er een tekort is

---

¹⁰ Z. Bauman, *Postmodernity and its Discontents* (Cambridge: Polity Press, 1997).

¹¹ K. de Groot, *The Liquidation of the Church* (London en New York: Routledge, 2018).

aan liquide middelen en de schuldeisers op de stoep staan, moet het kapitaal dat besloten ligt in de *solida* worden vrijgemaakt. De boel wordt geveild. Het materiële, intellectuele en symbolische bezit wordt herverdeeld. Het kapitaal overschrijdt de grenzen van het geïnstitutionaliseerde christendom en verschijnt in andere sociale contexten. Zo krijgen christelijke rituelen een plaats naast of vermengd met die van andere herkomst in de buitenkerkelijke wereld van rouw, trouw en heilig spel. De katholieke sociale leer wordt ontdekt als bron van wijsheid bij aanpakken van sociale kwesties. Geestelijke verzorging wordt opgemerkt als een waardevolle vorm van spirituele zorg. De katholieke school wordt een oefenplaats voor levensbeschouwelijke vorming en interreligieuze dialoog. Wat christendom is, wordt vloeibaar.

Dat onze samenleving is doordeesemd van het christendom, wordt nogal eens vergeten. Hoewel de werkweek en de vakantiekalender, het aanzien van veel dorpen en steden, en het merendeel van de scholen en ziekenhuizen toch echt voortkomen uit een door het westerse christendom gedomineerde cultuur, leidt de huidige mate waarin Nederlanders zich identificeren met het christendom (bijna de helft) soms tot een volstrekt seculiere blik op de Nederlandse samenleving. Zo stelde in het voorjaar van 2019 de fractievoorzitter van een regeringspartij de financiering van confessionele scholen ter discussie en willen er weleens meewarige geluiden klinken over die vreemde gelovigen die zich maar niet willen schikken in het algemeen aanvaard atheïsme, agnosticisme of ietsisme.¹²

Tegenover deze seculiere dominantie, die soms gepaard gaat met een hoge graad van religieus analfabetisme, wordt door journalist Yvonne Zonderop een comeback van religie geponeerd.¹³ Ze wijst erop dat spraakmakende politici de christelijke traditie naar voren halen in hun afkeer van immigranten – hoewel de meesten van hen christen zijn. Er zijn hippe ker-

[17]

---

¹² “VVD stelt vrijheid van onderwijs ter discussie”, NOS, 20 april 2019, www.nos.nl/artikel/2281267-vvd-stelt-vrijheid-van-onderwijs-ter-discussie.html, geraadpleegd 4 juni 2019; B. Keizer, “Homo’s die welkom zijn in de kerk? Het is als drabbig afwaswater”, *Trouw*, 18 januari 2019; P. Cliteur, *Het monotheïstisch dilemma* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2010); M. Boudry, “Schaf godsdienstvrijheid af, als de vrijheid je lief is”, *Trouw*, 24 februari 2018.

¹³ Y. Zonderop, *Ongelofelijk. Over de verrassende comeback van religie* (Amsterdam: Prometheus, 2018).

ken waaraan jongeren en jonge gezinnen zich massaal verbinden. Spiritualiteit is deel van de heersende cultuur geworden. De religieuze inhoud van klassieke en hedendaagse kunst wordt weer waargenomen en gewaardeerd. Religie is helemaal terug. Zo wordt het sinds het einde van de twintigste eeuw met regelmaat verkondigd. Scherper geformuleerd: de niet-confessionele media ruimen eindelijk wat meer ruimte voor het thema religie in. Breder geformuleerd: in de publieke ruimte is de omgang met het thema minder bevangen door de oppositie tussen gelovigen en niet-gelovigen. Religie mag gelden als onderdeel van de cultuur.

[18]

Zo wordt enerzijds het voortdurende belang van het christendom miskend, terwijl er anderzijds gesproken wordt van een terugkeer van religie en spiritualiteit. Er is duidelijk plaats voor een nieuwe manier van kijken, die recht doet zowel aan de continuïteit als aan de discontinuïteit in de recente transformatie van het christendom. De metafoor van liquidatie mag misschien wat bruut aan doen, en zeker geldt hier wat voor elke metafoor geldt: wat wel overeenkomt zegt ze, wat niet overeenkomt fluistert ze.¹⁴ Wat wordt gefluisterd, is: "Er zijn geen eindverantwoordelijken en er zijn geen curators." De liquidatie van het christendom is niet een handeling maar een proces, dat resulteert uit een wisselwerking tussen allerlei actoren en factoren. Dat proces voltrekt zich midden in de vloeibare moderniteit en kent drie fasen: de fase vooraf, de eigenlijke liquidatie en de fase erna. In de fase vooraf verslechtert de positie van het christendom en gaat het in de overlevingsstand. In de fase van liquidatie worden christelijke initiatieven overgenomen, verzelfstandigd of voortgezet binnen andere institutionele kaders. In de fase erna worden christelijke elementen zichtbaar in seculier verband.

Het geworstel met de vloeibare moderniteit kan worden herkend in het eerste deel van dit boek, waarin geschetst wordt hoe de rooms-katholieke kerk zich in een minderheidspositie heeft gemanoeuvreerd, en religie optioneel wordt. In het tweede deel worden inspirerende aanzetten vanuit het christendom beschreven voor het rituele veld, het sociaal domein, en de zorg. Tegelijk wordt duidelijk dat het christendom hier geen dominant denkkader vormt. Christelijke inzichten en praktijken zijn hier onderhevig aan de dynamiek van elk institutioneel veld afzonderlijk. In het derde deel,

---

¹⁴ S. McFague, *Metaphorical Theology: Models of God in Religious Language* (London: SCM Press, 1983), 13.

ten slotte, wordt op twee terreinen zichtbaar gemaakt hoe noties uit de christelijke traditie buiten de kerkelijke kaders van belang zijn. Het eerste terrein is de wereld van de geestelijke verzorging. Hoewel geestelijk verzorgers in de zorg tegenwoordig islamitisch, humanistisch of levensbeschouwelijk ongebonden kunnen zijn, gaat het hier om de eigentijdse versie van wat enkele decennia geleden nog ziekenhuispastoraat heette of zielzorg. Er wordt voor gepleit deze spirituele erfenis op te delven en vruchtbaar in te zetten. Het tweede terrein is de wereld van het onderwijs. Katholieke basisscholen (een derde van alle basisscholen) zijn wat hun populatie betreft buitengewoon divers. Kinderen van ongelovige en gelovige ouders, van christelijke en islamitische, zitten er door elkaar. Toch leeft juist in deze gedeconfessionaliseerde omgeving bij een aantal ouders de verwachting dat de school aandacht schenkt aan godsdienst en interreligieuze ontmoeting. Waar het 'rooms-katholieke' niet hoog in het vaandel staat, blijkt bij hen de katholieke traditie toch voort te leven.

[19]

Perspectief

Zo tekent zich een realistischer beeld af van het westerse christendom. Deels verdwijnen de institutionele structuren. De positie van het christendom in de wereld is drastisch gewijzigd. Overleving kan dan hoog op de agenda komen te staan, want het einde van het christendom zoals we dat kenden lijkt nabij. Sommige theologen hebben gewezen op het gevaar van de narcistische identiteitspolitiek waarin men dan terecht kan komen.¹⁵ Zij betogen dat niet 'behoud', maar 'missie' prioriteit zou moeten hebben en bepleiten een wending naar de wereld omdat Christus zowel in de kerk als in de wereld ontmoet wordt. Een bekend citaat van de Duitse protestantse theoloog Dietrich Bonhoeffer, uit zijn *Schema voor een studie* dat hij insloot bij een gevangenisbrief uit 1944, komt in dit verband in een nieuw licht te staan:

De kerk is pas kerk als zij er is voor anderen. Om te beginnen moet zij alle eigendom wegschenken aan de armen. De predikanten moeten uitsluitend leven van de giften van hun gemeenteleden of eventueel een wereldlijk beroep uitoefenen. De kerk moet meewerken aan de we-

---

¹⁵ P. Cruchley-Jones, "Findings. One Foot in the Grave?", in *God at Ground Level. Reappraising Church Decline in the UK Through the Experience of Grass Roots Communities and Situations*, red. P. Cruchley-Jones (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008), 117-29.

reldlijke taken van het gemeenschapsleven, niet heersend maar helpend en dienend. Zij moet de mensen van alle beroepen voorhouden wat een leven met Christus is, wat het inhoudt “te zijn voor de anderen”.¹⁶

Deze stellingname wijst in het hart van de christelijke traditie een aanzet tot liquidatie aan en daagt verantwoordelijken in de kerk ertoe uit niet langer als hun hoofdtaak te zien de winkel draaiende te houden, maar de wereld te dienen.¹⁷ Dan zou niet de bezorgdheid om het behoud van de eigen organisatie en identiteit leidend zijn, maar de inzet voor de ander en de toewijding aan de *ganz Andere*. Dit lijkt in overeenstemming met de geest van het evangelie, althans met de aansporing om ons geen zorgen te maken over ons eigen voortbestaan, maar wel zorg te dragen voor de naaste in nood, met wie de Mensenzoon zich identificeert.

[20]

Uit het oogpunt van organisatiekunde zijn onderhoud en doelgerichtheid beide nodig; toch klinkt het niet onverstandig om juist nu in de kerk voorrang te geven aan het laatste. In een tijd waarin in vele kringen identiteitspolitiek wordt gevoerd om de eigen groepering te profileren en erkend te zien, zou het goed zijn om de centrale plaats voor de vraag “wie zijn wij?” beschikbaar te stellen voor de vraag “waartoe zijn wij er?” Uiteindelijk zou zo’n beweging de continuering van de kerk weleens een grotere dienst kunnen bewijzen dan de overlevingsstrategie. De dynamiek van kerk-zijn in de vloeibare moderniteit is vermoedelijk het meest gebaat bij een zelfbewuste kerk die zichzelf ziet, en gezien wordt, als dienstbaar aan de wereld. Een kerk die niet het eigenbelang zoekt, maar radicaal op haar missie inzet zou op onvoorziene wijze succes kunnen boeken. Zowel uit de bedrijfsgeschiedenis als de geschiedenis van het christendom zijn meer gevallen van een wonderlijke doorstart bekend. De toekomst ligt open.

---

¹⁶ D. Bonhoeffer, *Verzet en overgave. Brieven en aantekeningen uit de gevangenis* vertaling J.G.A. Tielens e.a., (Amsterdam: W. ten Have, 1972), 149.

¹⁷ U. Schmiedel, “Opening the Church to the Other: Dietrich Bonhoeffer’s Reception of Ernst Troeltsch”, *International Journal for the Study of the Christian Church* 17/3 (2017), 184-98.